

Stig Dagerman och syndikalismen

Förord

Första upplagan

Stig Dagerman var fram till tiden för genombrottet som författare aktiv medlem i Syndikalistiska ungdomsförbundet. I sin bok *Medan världen dör* tecknar Mauritz Edström ett författarporträtt av Dagerman. Enligt Edström var Dagerman så starkt fixerad till anarkismen att han inte orkade leva upp till dess ideal och att det ledde till tystnad och självmord. Det föranledde Arbetarens förre chefredaktör, Evert Arvidsson, att korrigera Edströms slutsats. Arvidsson gav skäl för att Edström vanställt Dagermans andliga profil, att han satt en politisk vansinnesstämpel på honom. I en replik förklarade Edström, att hans bild av Dagerman är en del i ett sammanhang och att han inte utrett Dagermans öde. På detta svarade Arvidsson, att i så fall bör Edström ange att någon annan skrivit avsnittet att Dagerman blev offer för anarkismen.

Edströms text finns även framdeles tillgänglig på bokhyllor. Tidningsartiklar är dagsländor.

Vid en kamratträff med medlemmar i f. d. Syndikalistiska Ungdomsförbundet, vilka intimt samarbetade med Dagerman, ansågs det angeläget att på ett bättre sätt än i bortglömda tidningsartiklar bevara diskussionen mellan Edström och Arvidsson och att då börja med Dagerman som klubbist och journalist.

I Edströms argumentering ingår en lösryckt sats ur en artikel av Dagerman år 1946. Citatet ger en kapital vantolkning av anarkismen och därför infogas hela artikeln. Den är lika aktuell i dag som då den skrevs. Den handlar om det växande intresset för decentralisering av samhället, om det faktum att människor trots stigande välstånd blir alltmer vilsna och olyckliga, att neurofallen ökar, att "även de mest demokratiska system utövar en ångestprocess mot vanliga människor".

Armas Sastamoinen

Omslag: Olle Snismarck
Tryck: Tryckeriaktiebolaget Federativ, Stockholm 1974
ISBN 91-85016-098

Från gymnasiet till parnassen

Det är så länge sedan — det var åren 1940—45. Försvunnen är den del av Stockholm där vi utförde vårt dagliga pensum och ägnade kvällarna åt föreningsverksamhet. Borta är gatorna, bortan är huset — gamla Klarabergsgatan och Klara Vattugränds trånga passage och Klara Folkets hus, även kallat Klaraborgen. En sida av kvällsarbetet var tidningskommittéernas verksamhet. Också det har i det närmaste försvunnit. Tidningskommittéerna i ideella föreningars historia har varit av två slag: de som redigerat och de som sålt tidningar. I begynnelsen, när folkrörelserna växte fram, redigerades flertalet tidskrifter av kommittéer. Syndikalistiska Ungdomsförbundets tidskrift Storm praktiserade metoden i början av 40-talet. Det var så gymnasisten Stig H. Jansson kom med i journalistiken. Vi två invaldes i redaktionskommittén och eftersom jag redan var ansvarig utgivare för en tidning blev det Stigs lott att bli Storms. En ansvarig utgivare skulle kunna en sak: han skulle vara redo att i händelse av fällande dom i tryckfrihetsmål tillbringa av domstol fastställd tid i fängelse. Tiderna var sådana för kämpande antinazistiska tidningar. Den purunge redaktörens första nummer blev beslagttaget. Men som "sittredaktör" behövde han aldrig fungera, för vid denna tidpunkt inträdde nämligen en viss ändring i tryckfrihetspolitiken. Beslag åtföljdes inte längre av åtal, utan misshagliga tidningar konfiskerades utan rättegång.

Det var början till min bekantskap med gymnasisten Stig H. Jansson från Södra Latin, som sedermera blev den berömde Stig Dagerman. Trots mångårigt samarbete både på Storm och Arbetaren, där han snart nog blev anställd, kan jag inte, det skall genast sägas, lägga en enda tumsbredd till det som redan är känt om Dagerman. Vem kan framträda med pretentioner att känna en annan människa, när det sägs att det är svårt att känna ens sig själv? Dagerman förblev alltid samme blyge yngling, ett musselskal inför omvärlden. Fadern omtalade vid ett tillfälle, att en av de få gånger sonen Stig var öppenhjärtig det var när han återkommit från en skolresa till Riksgränsen, där han för andra gången i sitt unga liv ställts inför ond bråd död. Hans vän omkom i ett snöskred under en skidutflykt. Första gången var i Älvkarleby då hans farfar mördades av en sinnessjuk person. Det var efter tragedien i Riksgränsen Dagerman beslöt att bli författare. Han skulle skriva "Mina dödas bok". Och sin föresats fullföljde han. Det paradoxala, kanske också ödesmättade var att även sedan han blivit den berömde, firade författaren led han under ensamhetens tunga börda. Ett självbiografiskt fragment, som belyser både detta och hans journalistiska engagemang:

"Jag hade alltid känt mig ensam. Böndernas barn betraktade mig som stockholmspojke, fast jag försökte lära mig alla deras fula ord så fort som möjligt för att behaga. I Stockholm var jag den klumpige bondpojken, vars korta överrock man skrattade åt en hel termin. Nu var jag verkligen övergiven. — — — Litet senare hörde jag en kväll Internationalen på ett möte, det var inte första gången men första gången det gjorde ett sånt intryck på mig. Det var som en häftig omvändelse. Jag blev syndikalist och blev långsamt medveten om den svåra, kampfyllda lyckan att få fylla en tom tro med ett nytt starkt innehåll. Under den kampen blev det också klart för mig vilken hjälp jag skulle ha av författarskapet, inte som mål men som ett medel."

Senare, när han stod på höjden av sin författarbana, förklarade han att dikt kommer av ensamhet.

Vår första gemensamma åtgärd blev att söka nya medarbetare. Vi ordnade en novellpristävlan, vilket måhända har mer än kuriositetsvärde. Jag skrev en högtidlig inbjudan, där det bl. a. stod något om att Selma Lagerlöf inledde sin författarbana med deltagande i en sådan tävlan som Storms. Den unge medredaktörens uppgift blev att sitta i tävlingsjuryn (han hade själv då vunnit ett pris i en novelltävlan). Hans uppgift blev också att returnera manuskript — nättopp det svåraste även för en härdad redaktör — och att stilisera bidrag och besvara klagomål. Speciellt besvär hade vi med en bidragsgivare, vars entusiasm var vida större än skrivkunnigheten. Han kunde inte formulera en mening, men han kunde vara otidig. Ett mer än vanligt ovettigt klagomål besvarade Dagerman med följande brev: "Redaktionskommittén får härmed frambära ett varmt tack för dina artiklar, bekomna och införda. Samtidigt måste vi dock med beklagande tillkännagiva en viss undran inför de skrivelser, som medföljde två av dina artiklar. Då där förekomma grova utfall mot redaktionskommitténs medlemmar, så kallas bägge för 'skitförnäma' och sägas 'förstöra' manuskript samt hotas de, om de sköta sitt arbete på ett sätt som inte fullt motsvarar författarens önskningsar, med blodsutgjutelse och 'slag på käften', anse vi oss inte kunna tåla. Kritik i kamratlig anda och med ärlig vilja att bättra dåligt har redaktionskommittén ingenting emot; tvärtom anser den, att en sådan är enbart nyttig. Men en kritik som har formen av rent personliga utfall med användande av språkets grova ord måste vi tillbakavisa såsom opassande och okamratlig. Det finns gränser t. o. m. för vad en redaktionskommitté anser sig kunna utstå och vi förmena att du på ett högst flagrant sätt överskridit dessa".

Ingen av oss kunde sörja över att de diplomatiska förbindelserna med denne artikelskribent en tid därefter avbröts. En äldre generation tröstade oss med att den triviala händelsen inte var den första i sitt slag. De hade haft betydligt större besvär med en kvinnlig medarbetare vid namn Helga Johansson, som sedermera blev den

stora Moa Martinson — något som dock inte kunde hända vår vedersakare.

Dagermans eget medarbetarskap blev sporadiskt. Vem kunde propa på bidrag av den av skol- och delvis försörjningsplikt strängt upptagne, försagde ynglingen, som ofta rodnade av förlägenhet. Men i de bidrag han lämnade visade han lejonklon och att hans källsprång var litterära. Dagerman var då även Storms "korsordsmakare" och punktligt levererade han korsorden.

Denna tid, efter studentexamen 1941, prövade han dessutom volontärsysslan på Arbetaren. Som reporter trivdes han inte. Ganska betryckt omtalade han för mig vid ett tillfälle att han inte kunde förmå sig att ringa folk om dittan och dattan. Han hade en oövervinnerligt stark känsla av att han bara besvärade sina medmänniskor.

Under sin rekryttjänstgöring (1943) gjorde journalisten Dagerman en s. k. pangsak. Tidigare hade den s. k. Skarpnäcksordern, enligt vilken tyska stridsflygare fick utnyttja Skarpnäcks-fältet, upprört allmänheten. Det ansågs vara neutralitetskränkande eftergiftspolitik. Nu avslöjade Dagerman att en liknande order gällde i Lekvattnet. Hans artiklar väckte stor uppmärksamhet och ledde till officiell utredning.

Men på kultursidan, som redigerades av Karl Vennberg, var han desto flitigare medarbetare. Det var nästan självklart att när Vennberg avgick 1944 skulle Dagerman tillträda. Han blev, troligen, den svenska tidningshistoriens yngste kulturredaktör. Samtidigt blev han tidningens marginalpoet, vilket han fortsatte med till sin död; sista dagsversen kunde läsas på dess vanliga plats samma dag som pressen meddelade dödsbudet. Det var denna:

VARNING FÖR HUNDEN

"Nog är det ynkligt att folk som har understöd skall ha hund."

(Sagt av fattigvårdsordf. i Värmland)

*Lagen har sina blottor
Hund får de fattiga ha.
De kunde väl skaffa sig råttor,
som är skattefria och bra.*

*Nu sitter folk i små stugor
med dyrbara hundkreatur.
De kunde väl leka med flugor,
som också är sällskapsdjur.*

*Kommunen bara betalar.
Det måste bli slut på, ithy
att annars så köper de valar,
fruktar herr Åleby.*

*Något måste beslutas:
Hundarna skjuts! Inte sant?
Nästa åtgärd: De fattige skjutas,
så spar kommunen en slant."*

Den 5 november 1954 var denna "dagsedel", som hans dagsverser kallades, införd i Arbetaren. Några dagar tidigare — den 26 oktober — hade Dagerman berett sina vänner en chock. Då skrev han:

*"Hur fort blir lönnarna gula,
som lyser vår vandring i parken..
Att dö är att resa en smula
från grenen till fasta marken.*

*Hur smal blir den gyllene strimman,
som bådär att dagen skall randas.
Det klämtar en spårvagn i dimman,
och luften är tung att andas.*

*Hur snart blir kinderna vita?
Så kyss dem med läppar av vatten.
Se, måsarna textar med krita
en dikt i den svarta natten.*

Hur snart står popplarna höga

*och nakna med svärta i strecken.
Att dö är helt enkelt att snöga
som löv i den muntra bäcken."*

III

När Dagerman gick i näst sista ringen hade han en tid lördags- och söndagsarbete som busskonduktör. Han var inte den ende med diktens trollspö i SS-ränseln. Man torde kunna säga, att varken förr eller senare har Stockholms spårvägar bland sina anställda haft så många unga lovande men okända litteratörer som då. En söndagskväll slumpade det sig så, att tre i spårvägens uniform skrudade ynglingar med höga litterära ambitioner satt på mitt redaktionsrum i det numera med jorden jämnade Klara Folkets hus. Förutom Dagerman var det Axel Liffner och Gösta Pettersson, de två sistnämnda nykomlingar genom novellpristävlingen. Till kretsen kring Storm hörde då även Gustaf Rune Eriks och i Falköping bosatte Stig Carlson. Korrespondensen Falköping—Stockholm tog väldigt lång tid, liksom f. ö. annan korrespondens. Vi var misstänkta personer, Stig och jag, mycket misstänkta i säkerhetspolisens eller, som den gemenligen kallades, Hestapos ögon. Det var på den tiden när brev censurerades, när ett vakande öga hölls på antinazister.

Novellpristävlingen rönt glädjande stort deltagande. Men efteråt blev det debatt — ja, en liten opinionsstorm bröt ut. Ett par noveller väckte indignation i en del klubbar, särskilt en av Liffner med titeln Lastbilschauffören berättar. Den ansågs vara osedlig. Längst på indignationens vågor drev den tidningskommitté i Tullinge, som skulle sälja tidskriften. Tullinge-klubben avbröt förbindelserna med oss. Ansvarige utgivaren svarade klubben och skrev det här brevet:

"Undertecknade medlemmar av Storms redaktionskommitté ber härmed att på det bestämdaste få protestera mot det tillvägagångssätt Tullinge SUK praktiserat i samband med aktionen mot Storms julnummer. Här skall inte ordas om det berättigade i reaktionen mot de bägge omnämnda bidragen i och för sig, men däremot om

den osympatiska och absolut förkastliga form den tagit sig. Vi kan inte se annat än att detta sätt att upphöra med försäljningen av förbundets tidning, därför att den vid ett enstaka tillfälle, d. v. s. en gång på tolv år, innehåller två noveller av måhända diskutabel karaktär, är allvarligt ägnat att skada förbundet i dess verksamhet, ja betyder ingenting annat än ett sabotage mot vårt gemensamma arbete. — — — Handlade alla lika osolidariskt som eder klubb, vilket dessbättre ej är fallet, vore det nödvändigt att lägga ned tidningen då vårt förbunds ekonomiska ställning är så pass svag att den med nöd och näppe tål påfrestningarna av Storms utgivning även då lösnummerförsäljningen är så omfattande som nu är fallet”.

Förbindelserna reglerades till ömsesidig belåtenhet.

Strax därefter debuterade Dagerman med romanen Ormen och klev upp på parnassen som det litterära underbarnet. Efter nästa bok, *De dömdas ö*, blev han geniet i strålkastarljus. Han skulle axla August Strindbergs mantel, han skulle bli regissör och teaterchef. Han tillmättes krafter och möjligheter även på områden för vilka han saknade både intresse och förmåga. När man hörde allt detta tänkte man på den opraktiske, tämligen världsfrämmande unge journalisten Dagerman som kunde komma kånkande på skidor i regnväder och nästan barmark till avtalad mötesplats för en skidutflykt, varom beslut fattades medan det fanns snö. Gripande var denna hans känsla för givet löfte.

Kort men hektisk blev hans litterära skaparperiod. Med boken *Tysk höst* befäste han sin ställning som en lysande journalist. Populariteten lämnade honom oberörd. Men han dignade under bördan av att vara korad till litterärt geni. Fyra år efter debuten 1945 kom *Bröllopsbesvär*. Efter den skulle komma en ny roman. För radion skrivna *Den yttersta dagen* var bara ett förspel — den verkliga bondepjäsen skulle komma framdeles. Han skulle skriva libretto till en gruvarbetaropera, han skulle skildra svensk-amerikanernas liv i mitten av 1800-talet o. s. v. Han överöstes både med anbud och förskottsarvoden. I tiden sammanföll nämligen Dagermans författardebut med litteraturens kommersialisering. Det var då man bör-

jade — inte för kulturen utan för profiten — haussa upp en eller ett par författare varje år. Den dansen kring guldkalven behärskade inte Dagerman. Och den börda det med tiden medförde var tyngre än upphöjelsen till geni.

Efter *Bröllopsbesvär* kom ingenting fullbordat. Efter den var det — för att låna några ord ur *De dömdas ö* — stängt ”för alla dagar och alla nätter framåt i all evighet.”

Litteraturhistoriker vill ju veta allt. Just den citerade meningen har av en litteratör tolkats som ett belägg för att Dagerman tog farväl av sin ungdoms ideal, att han slog igen dörren till den rörelse där han känt sig som mest hemma. Mot detta antagande kan ställas en upplysning av chefredaktör Evert Arvidsson, för vilken Dagerman under ett längre samtal en tid före sin bortgång deklarerade, att hans ideologiska uppfattning var densamma som när han kom med i den syndikalistiska ungdomsrörelsen.

— (Röster i Radio/TV nr 45 1964)

Offer för anarkismen

Stig Dagerman var det berömda 40-talets representant på Arbetaren. Hans öde blev en fixering. Att se denna veka känslighet, medvetenhet och begåvning brinna sönder i förtid var en stigmatiserande erfarenhet. Vi fick honom på så nära håll, att han nästan blev ett trauma, som varken gick att skaka av sig eller reda ut. Men till sist får det lov att ske.

— — —

Det var på vintern 1950. Stig Dagerman hade just återvänt som tidningens kulturredaktör. Men den ångestfyllda improduktivitet som han råkat in i efter sin explosivt produktiva period kring 1947 förföljde honom.

Under några månader hösten 1950 deltog några skribenter, Lasse Bergström, Örjan Wallquist, Bertil Bodén och jag, i redigeringen av kultursidan tillsammans med Dagerman, som egentligen inte orkade med uppgiften. För oss andra var det en rolig tid. Varje vecka träffades vi på redaktionen och hämtade högarna av recensionsböcker hos redaktionssekreteraren, varpå vi tågade iväg till en konstnärslägenhet vid Brunkebergs torg, som Bodéns bror Karl-Erik hade, och där vi fördelade rovet och smidde planer på inlägg för veckan.

Dagerman åtog sig det ena recensionsuppdraget efter det andra, men ingenting kom. Vi skrev så det skvätte. När vi någon gång framåt jul var hemma hos Stig i hans villa i Gudö, låg alla recensionsböckerna ouppsprättade i travar på stolarna i arbetsrummet.

Hans plåga blev så otäckt tydlig. Jag tror att han på hela hösten bara skrev ett par recensioner, bland dem en artikel om Fridells roman "Hopp-Jerka".

Stig Dagerman blev ändå en förebild och ett föredöme. När något kom ur hans penna, framstod saker i ett intensivt klart ljus, och allt blev ett starkt engagemang.

Fast vi träffades många gånger, kändes det svårt att få någon kontakt med honom. Vi talade nästan aldrig om annat än vardagliga småsaker, tidningen, bilar, fotboll, bio och sådant. Och det gällde uppenbarligen de flesta som kom i beröring med honom.

Detta föredöme blev påfrestande och olyckligt att ha. Den kompromisslöshet han stod för ledde in i orimliga krav, improduktivitet, sterilitet, tystnad, självmord.

Jag tror inte Stig Dagerman var sjukare än någon annan av oss, inte sjukare än världen i övrigt.

Hans öde var att han gått in i en omöjlig återvändsgränd, in i en dröm om frihet och ett krav på frihet, som var fullständigt ohållbart. "Att vara det omöjligas politiker i en värld av alltför många det möjligas är trots allt den roll som kan tillfredsställa mej personligen både som samhällsvarelse, individ och författare till 'Ormen', hade han skrivit i artikeln "Min syn på anarkismen" 1946.

Men det var just detta som inte tillfredsställde honom och som han inte orkade med. Att vara det omöjligas politiker betydde att ställa sig utanför den mänskliga gemenskap där endast det möjliga är möjligt. Hela den senare delen av Stig Dagermans levnad blev ett rop på hjälp, på gemenskap, på tröst — samtidigt som han gled längre och längre in i den stora ensamhet som han hela tiden insåg klart.

Jag tror endast en omvändelse, en total kapitulation som Sven Lidmans eller Majken Johanssons, hade kunnat rädda honom kvar i livet. Men 40-talets ångestanalys och medvetenhetskrav, som han så identifierat sig med, uteslöt för honom en naiv uppgivelse.

Jag kan inte se annat än att han blev offer för anarkismen.

Stig Dagermans känslighet, integritet och frihetsbehov låg djupt

ner. Men sitt absurda, vansinniga frihetsevangelium fick han från den ideologiska miljön, från anarkismen, och han blev ett offer för sin egen häftiga tolkning av dess dröm om frihet. "Strängt taget finns för mig endast en verklig tröst: den som låter mig veta att jag är en fri människa, en okränkbar individ, en inom mina gränser suverän person", skrev han. Vad är detta om inte Max Stirners anarkism, denna till galenskap drivna individualism? Själv mordet blev "det enda beviset för människans frihet".

*Ur Mauritz Edströms bok
Medan världen dör (1971) sid. 118—121*

Evert Arvidsson:

Fjärran från fanatism

För Mauritz Edström blev Stig Dagermans öde en fixering, ett trauma som han varken kunde skaka av sig eller reda ut. "Men till sist får det lov att ske." Och nu har det skett. Dagerman föreligger utredd. Av Edström. I en generationsbok. Medan världen dör.

Den förment mångtrådiga och tilltrasslade härvan Dagerman blir enkel när Edström har rätt ut den. "Den kompromisslöshet han (Dagerman) stod för ledde in i orimliga krav, improduktivitet, sterilitet, tystnad och självmord." Edström "kan inte se annat än att han (Dagerman) blev ett offer för anarkismen."

Nej, Edström kan tydligen inte se annat. Det ger hans utredning övertygande besked om. Men är det därmed också klarlagt att det inte finns något annat att se? Enligt min mening inte, ty jag ser "annat", och gör det sannolikt med lika stor eller liten insynsmöjlighet som Mauritz Edström.

Enligt Edström var Dagermans öde "att han gått in i en omöjlig återvändsgränd, in i en dröm om frihet och ett krav på frihet, som var fullständigt ohållbart." Dagerman gjorde 1946 själv följande inlägg i debatten: "Att vara det omöjligas politiker i en värld av alltför många det möjligas är trots allt en roll som kan tillfredsställa mig personligen både som samhällsvarelse, individ och författare till Ormen." Edström har inte förbisett detta Dagermans lilla påpekande, som gjordes just under rubriken "Min syn på anarkismen." Saken är bara den att Mauritz vet lite bättre om Dagerman än Stig visste.

Denna sin närmare kännedom verbaliserar Edström på följande sätt:

"Men det var just detta som inte tillfredsställde honom och som han inte orkade med. Att vara det omöjligas politiker betydde att ställa sig utanför den mänskliga gemenskapen där endast det möjliga är möjligt. Hela den senare delen av Stig Dagermans levnad blev ett rop på hjälp, på gemenskap, på tröst — samtidigt som han gled längre och längre in i den stora ensamhet som han hela tiden insåg klart."

Som synes vet Edström både vad Dagerman förstod om sig själv och vad han inte förstod. Är det inte en kunskap med överdimensioner Edström här exponerar?

Edström vet även att "Stig Dagermans känslighet, integritet och frihetsbehov låg djupt nere". Edström vet också varifrån "djupet" kom: "Men sitt absurda, vansinniga frihetsevangelium fick han från den ideologiska miljön, från anarkismen, och han blev ett offer för sin egen häftiga tolkning av dess dröm om frihet."

Dagerman skrev en gång: "Strängt taget finns för mig endast en verklig tröst: den som låter mig veta att jag är en fri människa, en okränkbar individ, en inom mina gränser suverän person." Edström anför Dagermans ord och kommenterar:

"Vad är detta om inte Max Stirners anarkism, denna till galenskap driva individualism? Självmordet blev 'det enda beviset för människans frihet'!"

Djävlt vågat sägs ju vara till hälften vunnet, men för stor djärvhet kan väl också leda till misslyckande. Och det kan vara för djävlt när Edström gör parhästar av Dagerman och Stirner. Den blide och blyge Dagerman kan ha skrivit om sin "suveräna person" utan någon som helst tanke vare sig på Stirner eller självmord. Någon vetskap om förhållandet kan undertecknad inte briljera med.

Beträffande självmord förhåller det sig kanske närmast så att de sällan begås av enbart yttre anledningar. Man kan i varje fall se att somliga människor genomlider och genomlever de mest vidriga påfrestande yttre förhållanden, medan andra, som det sägs, ger upp

för till synes måttliga motgångar och påfrestningar. Något inombords lär väl vara starkt medverkande för dem som tillgriper självmord. Men om man godtar föreställningen om miljöns och de yttre omständigheternas inverkan på självmordsbeslut så är det i fallet Dagerman enligt min mening möjligt att se en helt annan omständighet än anarkismen. För mig framstår kommersialismen som en närmare liggande förklaringsgrund. Den snarare än anarkismen "mördade" Dagerman.

Stig Dagerman var enligt Edström "en lysande journalist, så bra att han i längden inte förmådde klara de journalistiska kraven." I detta stycke sammanfaller min bedömning helt med Edströms. Och det var fler än vi på tidningen Arbetaren som observerade att Dagerman var en lysande journalist. Härav följde engagemang för andra och mera penningförsedda tidningar och institutioner. Dagerman sändes inte bara till efterkrigstidens Tyskland för att skriva Tysk höst — reportageboken som ännu har glansen i behåll. Han sändes även till Australien och Amerika för att göra "världsreportage". Filmmanuskript beställdes av honom och bokförlagen tiggde om hans ynnest. Det östes uppdrag och pengar över Stig, Arbetarens blyge och överbegåvade pojke. Det väcktes förväntningar som knappast ens ett geni kunde ha motsvarat. I den situationen kunde endast ett råskinn ha känt sig oberört av förskottssummorna och förväntningarna bakom dem.

Och Stig Dagerman var inget råskinn.

Också jag var något litet personligt bekant med Dagerman. Han var på tidningen Arbetaren före mig, och han var den förste som anmodade mig att medverka i den tidningen. Det skedde per telefon till Grängesberg. Under årens lopp — sedan omständigheterna fört mig till Arbetaren — blev det förstås enskilda samtal då och då. Inte så ofta och aldrig om bilar och bio, som Edström säger sig mest ha pratat med honom om. Vi talade alltid om syndikalismen, dess tidning, organisation, idéer och problem. Vad därutöver förekom var frågor jag kunde ställa rörande hans romaner och skådespel. Dagerman kunde vid sådana tillfällen ge upplysningar som

kom mig att le åt en och annan recensent. Men det hör väl inte till ämnet.

Större relevans har det förhållandet att Dagerman, sådan jag mötte honom, helt saknade fanatiska tendenser. Hans argumentation när vi inte hade samstämmig bedömning låg fjärran från fanatismen. Jag hade vid den tiden ut- eller invecklats till, som belackare uttryckte det, en fanatisk antifanatiker och var mycket uppmärksam på den sidan av saken. Frånvaron av fanatism och extremism hos Dagerman kom också till synes däri att han socialt levde som en vanlig människa, accepterade engagemang från borgerliga tidningar, utvecklade skilda sorters aktiviteter och tillgodogjorde sig de honorar som bjöds.

Det kan tilläggas att Arbetaren och kretsen av syndikalister i övrigt å sin sida helt accepterade Dagermans "främmande" engagemang. Vi gladdes med honom över vad han kunde åstadkomma. Misshälligheter mellan oss och Dagerman förekom aldrig.

Under sådana förhållanden synes det mig mindre sannolikt att Stig Dagerman företrädde något absurt och vansinnigt "frihets-evangelium". Snarare kan det sägas att just Dagerman företrädde en vettig anarkism. Och det ideologiska vansinne som saknades hos Dagerman kan näppeligen ha drivit honom till sortin genom självmordets port.

Stig Dagerman skrev snabbt och elegant. Och ändå inte lätt. Han var varken maskin eller jämt lunkande oxe. Under en följd av tysta timmar framför skrivmaskinen tycktes de stundom högvärdiga produkterna värka fram inom honom, för att så i sista minuten spruta fram.

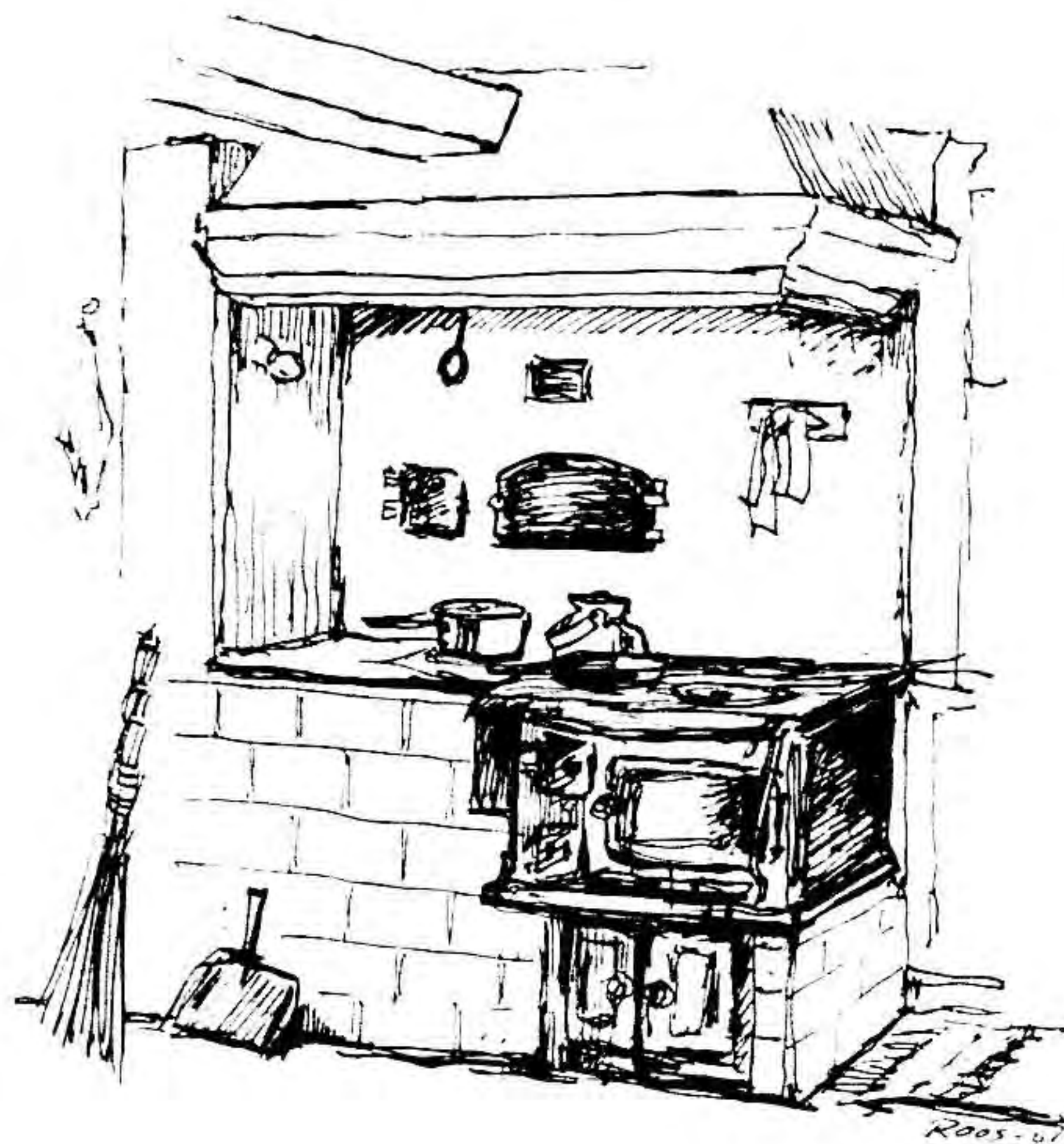
När det stora skrivstoppet — enligt min mening huvudsakligen på grund av de för högt uppskruvade förväntningar som ställts på honom i samband med de vidlyftiga engagemangen och förskottshonoraren — slutligen drabbade Dagerman utgjorde det sannolikt fortsättningen och fullkomningen på en "stopptendens" som länge funnits hos honom. Dagerman som skribent var ett löfte så stort att det knappast kunde få sin uppfyllelse i sedvanliga former.

Detta genmäle har tillkommit under trycket av uppfattningen att Edström har vanställt Stig Dagermans andliga profil. Dessutom har Edström dömt anarkismen för mord på Dagerman utan att ens ha företett sannolikhetsskäl för den dömda tankeströmningens skuld. Och även det "omöjligas politik" kan göra anspråk på rättvisa.

Vad är förresten det omöjliga? Edström skriver medan världen dör. Vad dör den av? Av det möjligas politik, enär ingen annan hittills tillämpats. Och vad är den möjliga politiken i så fall värd?

Arbetaren nr 45 1971

Barndomshemmet i Ålvikaleby (från norr).

Bilden t. v.: Spiselvrån i barndomshemmet, där farmodern, en märkelig kvinna, skötte kosthållet. "Genom farmodern fick Stig Dagerman för första gången en förställning om vad absolut kvalitet vill säga", skrev Olof Lagercrantz i sin Dagerman-biografi. "Det var en sporre som aldrig upphörde att verka."

Bilden t. h.: Litteraturhist i köksbord. Luffarna spelar en så stor roll i Dagermans böcker, att han en gång förtretad måste tillkalla beskyllning för att gå i Harry Martinsons spår. Vid detta bord fick arbetslösa, som under de ressourceåren i slutet på 20-talet kom till Ålvikaleby, alltid en plats.

Teckningar: Nils-Erik Roos

Mauritz Edström:

Svar till Evert Arvidsson

Evert Arvidssons reaktion på mitt porträtt av Stig Dagerman i boken Medan världen dör förvånar mig något. Det verkar som om jag hade skändat en grav. Eller för att använda Arvidssons ord: jag har "vanställt Stig Dagermans andliga profil".

En profil är inget definitivt. Man kan se den från flera håll, i skilda tider. Jag har betraktat Stig Dagermans profil ur en bestämd, säg gärna snävt avgränsad synvinkel. För det är just det som var meningen. Jag har hårddragit en synpunkt för att belysa något.

Evert Arvidsson polemiserar hela tiden mot en pretention han godtyckligt tillskriver mig, nämligen att Mauritz vet litet bättre om Dagerman än vad Stig visste. Vad är nu detta? Den enda förklaringen jag kan finna till Arvidssons indignation avslöjas i orden: "Dagerman föreligger utredd".

Av vem då? Inte av mig i varje fall. Det finns ingenting i min text som uttrycker anspråket på att ha utrett Stig Dagerman. Hela den fragmentariska arten av mitt stycke svar mot ett sådant påstående. Inte minst förvånar det mig att Evert Arvidsson skriver som om han behövde försvara Dagerman. Det jag sagt uttrycker både min värme och min solidaritet samtidigt som jag försöker foga en ny kritisk vinkel till betraktandet av Stig Dagerman. Att min text kunnat läsas så snett gör mig djupt besviken. Och den besvikelsen kan jag bara rikta mot mig själv.

Jag skriver om hur Stig Dagerman blev en fixering och hans

tragiska öde "ett trauma som varken gick att skaka av sig eller reda ut". Därmed är det inte bara min personliga upplevelse jag vill antyda. Jag vågar påstå att det gällde många fler och tycker att Evert Arvidssons inlägg fortfarande ger mig något rätt på denna punkt.

Den situation Stig Dagerman hamnade i kännetecknades inte enbart av den kommersiella yttervärldens, tidningarnas, bokförlagens, teatrarnas och filmbolagens, genikult som Arvidsson talar om och som förvisso var en realitet. Även i det syndikalistiska lägret kring Arbetaren fanns en motsvarighet till denna kult, fast den blev starkast framträdande i samband med hans död.

Är det något som vanställer Dagermans andliga profil, så menar jag att det var denna kult. För den hindrade oss att se människan Dagerman i diktaren, begåvningen, det unga geniet, den unge döde. Det jag försöker skriva bort är mitt eget sentimentala förhållande till detta eller min andel i detta sentimentala förhållande. Och det är motsatsen till att skända ett minne.

Evert Arvidsson och jag är säkerligen helt överens om, att vad som driver en människa till självmord aldrig kan få en fullständig eller tillfredsställande förklaring. Det handlar om en yttersta förtvivlan, som vi kan försöka förstå men inför vilken vi till slut får böja oss.

Det har emellertid existerat två provisoriska "förklaringar" till Stig Dagermans självmord. Den ena och länge den vanligaste gick ut på att han dukade under för förväntningarnas, förskottens, upphäussningens tryck. Det är också den förklaringen Arvidsson kommer tillbaka till. Olof Lagercrantz har i sin bok om Dagerman gett denna teori dess rätta proportioner. Arvidsson tycker inte det finns belägg för mitt tal om Dagerman som offer för anarkismen (vars innebörd jag strax återkommer till), men vad är det som bättre styrker hans egen tes?

Den andra förklaringen, den slutsats Lagercrantz kom fram till, är att Dagerman var svårt sjuk. Även detta tangerar jag med orden att "jag tror inte Stig Dagerman var sjukare än någon annan av

oss, inte sjukare än världen i övrigt". I sin recension av min bok tolkade Bengt Holmqvist detta som en underförstådd polemik mot Lagercrantz. Vilket det egentligen inte är. Det är i stället ett omvänt sätt att säga att om vi "förklarar" Stig Dagerman med att han var sjuk, så blir förutsättningen eller konsekvensen lätt att vi andra och hans samtid var friska. Jag kunde också ha formulerat det så, att om Dagerman var sjuk så berodde det på att han var en levande, kännande människa som med sin sjukdom reagerade på en sjuk och förvriden värld.

Men nu har jag inte skrivit om Dagerman för att söka någon "förklaring" till hans självmord. Jag finner det inte vara det angelägnaste och intressanta. Möjligen uppstår oavsiktligt detta intryck, därför att jag så utförligt beskriver hur jag som nattredaktör på Arbetaren upplevde budet om hans död. Den komprimerade bild jag givit gäller både personen och författarskapet, därför att liv och dikt, framgång och tragik, tal och tystnad är så oerhört sammanflätade hos Dagerman. Och även om Stig Dagerman levt i dag skulle jag mycket väl ha kunnat karaktärisera hans tidiga författarskap i samma riktning som jag nu gör fast den tragiska accenten då inte funnits.

Med dessa hänvisningar till arten av det jag skrivit vill jag inte dra mig undan sakfrågan. För det finns en sådan. Evert Arvidsson tar med all rätt fasta på min centrala sats: "Jag kan inte se annat än att han blev offer för anarkismen". Med detta syftar jag på den linje av extrem individualism — för det är det, vad Arvidsson än säger — som fanns hos Dagerman vid sidan av eller mitt inne i hans politiska och sociala engagemang i syndikalismen och i hela samtiden. Men en diskussion om detta gagnas inte av Arvidssons sätt att skriva om mitt "offer för" till "mördad av", när jag aldrig talat om något mord. Man kan vara offer på många sätt. Man kan gå vilse och tappa fotfästet utan att bli mördad.

Dagerman talade om syndikalismen som sitt "andliga hem". Min enkla, bestämda tanke är att hans anslutning till syndikalismen och anarkismen inte var så entydigt lycklig som det kan tyckas omgå

av dessa ord och som man i det anarkistisk-syndikalistiska lägret naturligtvis gärna velat föreställa sig. Jag delade själv den föreställningen.

Jag anför ett par citat, som fått representera en hel tänkbar analys som jag tror kunde ge utförligare belägg. Att jag inte redovisat någon sådan "bevisning" beror just på att jag inte haft för avsikt att göra någon "utredning". Jag gör ett kritiskt ställningstagande till vad jag ser som en ideologisk komplikation hos Dagerman. Kritiken är riktad mot anarkismen som politiskt alternativ. Det måste vara på denna kritik Arvidsson reagerar så hårt, fast han gör det i form av ett försvar för Dagerman i stället för anarkismen.

Evert Arvidsson menar att jag drar för stora växlar på dessa citat ur Dagermans texter. Men jag har skärpt formuleringarna för att förtydliga, väl medveten om den begränsade giltighet som varje sådan generalisering kan ha. Det borde framgå av porträttets karaktär. Arvidsson gör sig i stället skyldig till en idyllisering, när han förvandlar "den blide" Dagerman till nästan enbart en "snäll Arbetarens blyge och överbegåvade pojke". Gossegeniet. Tolkningen av Dagerman, både hans insats och öde, blir stående kvar i något outvecklat, om vi inte vågar se de personliga och politiska komplikationerna hos honom som ett helt. Hans betydelse som tidsvittne var så stor, att han förtjänar ett sådant kritiskt betraktande.

När man nödgas förklara en bild man gjort för att försvara den, blir det bara ännu mer att förklara. Detta svar har redan blivit längre än texten i min bok. Att mitt porträtt av Dagerman står där det står är ingen tillfällighet utan beror på att det är en del av ett sammanhang. En tegelsten i ett brovalv, ett stycke av en hel uppgörelse, en personlig nedskrivning. Detta sammanhang behövs för att helt förstå min Dagerman-bild. Men inget i Evert Arvidssons inlägg tyder på att han brytt sig om det sammanhanget.

Arbetaren nr 47 1971

Evert Arvidsson:

Replik till Mauritz Edström

I nr 47 Arbetaren publicerade Mauritz Edström ett genmäle till mina erinringar om hans behandling av Stig Dagerman. Det var ett ordrikt inlägg. Min slutreplik blir mera kortfattad.

Edström värjer sig närmast mot sina egna ursprungliga formuleringar. Det är ingen lätt uppgift. Så mycket kan jag säga. Hur han lyckas med den får andra bedöma. Här några belysande erinringar.

Edström bestrider nu att han "utrett" Dagerman. Det sker lika kategoriskt som "utredningen" tillkännages i boken "Medan världen dör". Där anges att Dagermans öde för Edström blev något som han till en början inte kunde reda ut. "Men till sist får det lov att ske", anger Edström därefter och tillägger: "Den kompromisslöshet han (Dagerman) stod för ledde in i orimliga krav, improduktivitet, sterilitet, tystnad och självmord."

Envar kan ju se att Edström redan med dessa ord tvärsäkert och tveklöst klarlägger Dagermans väg fram till självmordet. Vad kan det därefter finnas att utreda? Om Edström med framgång vill bestrida att han enligt den angivna texten "utrett" Dagerman bör han lämpligen ange att någon annan än Mauritz Edström skrivit berörda avsnitt i boken "Medan världen dör".

I nämnda bok står Edström också till tjänst med en kompletterande förklaring: Han anger även ursprunget till den "kompromiss-

löshet" som ledde Dagerman till "tystnad och självmord": Dagerman "blev ett offer för anarkismen".

I sitt genmäle bemöter Edström anklagelsen att ha vanställt Dagermans andliga profil, med påpekandet att "en profil är ingenting definitivt. Man kan se den från flera håll, i skilda tider." Låt gå för det. Men vad däri hindrar någon från att vanställa en profil? Frågan om min anklagelse är berättigad eller ej (vilket jag skall återkomma till) står helt oberörd av Edströms frågeställning.

Edström anför även att jag godtyckligt tillskrivit honom prentationen att bättre veta hur Dagerman hade det ställt i relation till anarkismen än vad Dagerman själv visste. Låt oss kasta en blick på detta "godtycke". Under rubriken "Min syn på anarkismen" skrev Dagerman att han personligen både som samhällsvarelse, individ och författare kände sig tillfredsställd med att vara "det omöjligas politiker i en värld av allt för många det möjligas". Edström känner Dagermans eget vittnesbörd, men han underkänner det tveklöst med orden: "Men det var just detta som inte tillfredsställde honom (Dagerman) och som han inte orkade med."

Mauritz Edström borde på sådana grunder kanske vara något sparsammare med anklagelserna för godtycklighet. Risken finns att eftertänksamma läsare inte kan ta honom på allvar längre.

Edström anför även att han i sitt omdöme om Dagerman riktat kritiken "mot anarkismen som politiskt alternativ". Och han förmodar att det är "på denna kritik Arvidsson reagerat så hårt, fast han gör det i form av ett försvar för Dagerman i stället för anarkismen." De som med bibehållen balans läst mitt inlägg i nr 45 av Arbetaren vet att jag öppet försvarade även anarkismen mot Edströms angrepp på den. Nu förhåller det sig så att jag känner djup sympati för det enligt min mening bästa i anarkismen. Det vill jag understryka i stället för att försöka dölja. Men mot Edströms angrepp på anarkismen skulle även en sakligt bedömande anti-anarkist kunna reagera. Det är nämligen ett osakligt angrepp.

Edström framställer Dagerman som ett "anarkismens offer". Beskyllningen att ha ödelagt en uppskattad författare och sympatisk

person som Stig Dagerman måste i samma mån som den godtas verka kränkande för den utpekade idéströmningen. Men Edström har hittills inte kunnat göra sin långtgående anklagelse sannolik.

Antingen Edström vill vidgå det eller ej, står det i hans bok att Stig Dagerman fick "sitt absurda, vansinniga frihetsevangelium" från anarkismen.

I mitt första inlägg anfördes omständigheter som tyder på att Dagerman inte alls företrädde absurda, vansinniga, föreställningar. Och ett vansinne som inte fanns kan inte heller ha kommit någons ifrån. Således inte heller från anarkismen.

Det är den politiska vansinnesstämpeln på Stig Dagerman som jag har kallat för ett vanställande av Dagermans profil. Det var ett lindrigt uttryck för vad Edström tillåtit sig.

Jag har på grundval av personlig bekantskap med Stig Dagerman och någon kännedom om hans journalistik och hans författarskap hävdad att Dagerman ingalunda var någon fanatiker. Han bar i sig enligt min mening inte ens ansatsen till vanlig politisk fanatism, långt mindre vansinnig sådan. Låt mig sluta denna replik med en av Dagermans dikter. Det är enkla ord som för praktisk gärning kan gå varje enskild människa till hjärtat. Och ändå ord som omspänner en värld och levandegör en dröm: Den högsta mänskliga.

Läs den och ställ er frågan: Skriver en vanvettig fanatiker sådant?

*Jorden kan du inte göra om.
Stilla din häftiga själ!
Endast en sak kan du göra:
en annan människa väl.*

Arbetaren nr 51—52 1971

Anarkismen

Beroende på sin egen grad av beväpning och sina legala möjligheter att göra bruk av den är det vanligt att anarkismens veder-sakare har skilda uppfattningar om dess ideologiska farlighet. Medan i 1936—1939 års Spanien anarkisten betraktades som en så samhällsfarlig person att han måste utsättas för beskjutning från två håll: han sköts inte bara i bröstet av tyska och italienska gevär, han träffades också i ryggen av sina "bundsförvantes", kommunisternas ryska kulor, anses den svenske anarkisten i vissa radikala, företrädesvis marxistiska, kretsar som en borttappad, romantiker, något lags idealistisk PHM-are med djupt rotade liberala komplex. Mer eller mindre medvetet trollar man bort det betydelsefulla faktum att den anarkistiska ideologin förmäld med en ekonomisk teori, syndikalismen, i inbördeskrigets Katalonien tog utlopp i ett perfekt fungerande produktionssystem, grundat på ekonomisk jämlikhet men inte på andlig nivellering, praktisk samverkan utan åsiktstväng, ändamålsenlig samordning av viljorna utan någon guillotinerings av den personliga friheten, allt motsatspar som dessvärre tycks bli allt populärare i form av synteser.

För att alltså redan från början torpedera en viss sorts anti-anarkistisk kritik, utövad av folk som ofta förväxlar sin egen lilla ofarliga redaktionsstol med en krutdurk och i kraft av exempelvis ryska korrespondenser menar sej ha monopol på kunskapen om arbetarklassen och dess villkor, vill jag i det följande uppehålla mej vid den speciella art av anarkism som företrädesvis i de latinska

länderna går under namnet anarkosyndikalism och där visat sej vara ett högst effektivt instrument inte bara vid förvärvandet av tidigare förkvävda friheter utan också i erövringen av brödet.

I ens val av politiska ideologier, marschvägar till samhällstillstånd som uppvisar åtminstone några procents överensstämmelse med de ideal man drömde om, innan det visade sej att de jordiska kompasserna var hopplöst missvisande, ligger väl alltid ett konstaterande av de andra möjligheternas bankrutt. Omfattningen av denna bankrutt för nazister, fascister, liberaler och andra intressenter i borgerliga riktningar, auktoritära socialister av olika schatteringar låter sej inte bara avläsas på antalet ruiner, döda och krymplingar i direkt krigshärjade länder men också på antalet neurosfall, sinnessjuka, harmoniskt defekta i skenbart skonade länder som Sverige. Kriterium på abnormitet i ett samhällssystem är inte bara skriande orättvisor vid fördelningen av mat, kläder och bildningstillfällen: det bör också slås fast att världslig överhöghet som injagar rädsla hos de styrda bör betraktas med sund misstro. Sådana skräckens system som nazismen avslöjar ju ögonblickligen sin art genom ohämmad fysisk brutalitet, men en närmare eftertanke ger lätt vid handen att även de mest demokratiska statssystem utövar en ångestprocess mot vanligt folk som varken spöken eller detektivromaner har den ringaste chans att konkurrera med. Vi minns alla de svarta skräckinjagande rubrikerna vid tiden för München — hur många neuroser har inte de på sitt samvete! — men det nervkrig som världens styrande just nu med FN-mötet i London som hjälpmedel bedriver mot världens folk är inte mindre raffinerat.

Låt oss lämna det ovärdiga i att en handfull delegater kan bolla med någon milliard öden, utan att det faller någon in att finna det orimligt, därhän — men hur fasaväckande opsykologisk, ja psykiskt hänsynslös är inte den metod enligt vilken världens öden länkas. Redan denna psykiska brutalitet som tycks vara den gemensamma nämnaren för den politik annars så olika länder som England och Sovjet bedriver är nog för att stämpla deras resp. styrelseformer som omänskliga. Hävdandet av statsintressen tycks för de

auktoritära regimerna, demokratiska som diktatoriska, med tiden ha blivit ett självändamål, för vilket politikens ursprungliga mening: att hävda vissa mänskliga gruppintressen, alldeles fått vika. Nu har framhävandet av det mänskliga elementet i politiken dessvärre banaliserats av en liberal propaganda som camouflerat egoistiska monopolintressen i ljumma mänsklighetsdogmer utan större idealistisk täckning, men detta kan naturligtvis inte i och för sig kompromettera den mänskliga anpassningen, vilket statstrons propagandister vill få oss att tro.

Den abstraktionsprocess statsbegreppet under tidernas lopp undergått är, enligt min mening, en av de farligaste konventionerna i det snår av konventioner diktaren har att genomtränga. Dyrkandet av det konkreta som Harry Martinson fann vara det centrala i statstron under sitt Sovjetbesök, främst dokumenterat av Stalinporträtt i alla format och creationer, var naturligtvis bara en genväg till den kanonisering av det Abstrakta som tillhör statsbegrepets fruktansvärda egenart. Just det abstrakta kan genom sin oberörbarhet, sitt främlingskap i det påverkbaras värld dominera de aktiva, förlama viljan, binda initiativen och förvända handlingskraften i en ödeläggande fjättringsneuros genom en psykisk brutalitet som till en tid naturligtvis kan garantera de styrande ett visst mått harmoni, bekvämlighet och skenbar politisk suveränitet men i längden måste verka som en social bumerang.

Den kompensation för förlorade handlingsmöjligheter som individen i ett statsstyrt samhälle erbjuds vid varje valttillfälle är i och för sig otillräcklig och blir naturligtvis allt otillräckligare ju längre den inestängda initiativkraften får komprimeras. De osynliga tågor som ovan molnen i en storslagen, komplicerad ödesgemenskap för enar stat med storfinans, styrande med överstyrande, politik med pengar skänker den oinvigda delen av mänskligheten en fatalism som varken statliga byggnadsbyråer eller Sinclairs jätteromaner lyckas motverka.

Det bör alltså bestämt kunna fastslås att vår tids demokratiska stat bjuder på en alldeles ny sorts inhumanitet, som i temperatur

inte står tidigare autokratiska regimers efter. Principen divide et impera har för all del inte övergetts men ångesten genom hunger, ångesten genom törst, ångesten genom social inkquisition har åtminstone principiellt fått vika som suveränitetsmedel i välfärdsstaten för ångesten genom ovisshet, individens oförmåga att i det väsentliga förfoga över sitt eget öde. Inkilad i statsblocket har individen i varje ögonblick en pinande förnimmelse av vanmäktig ovisshet som kan påminna om barkflugans ställning i malströmmen eller den tänkande järnvägsvagnens situation, spänd efter ett skenande lok och berövad varje möjlighet att avläsa signalljus och hastigt annalkande växeltungor.

Någon eller några har försökt definiera den ångestupptagenhet som i analysen präglar min bok "Ormen" som en sorts "ångestromantik", men redan i romantikens väsen ligger väl en analytisk omedvetenhet, en resolut utsuddning av varje faktum som skulle kunna bryta schemat. Där ångestromantikern med hemlig glädje över att allt plötsligt stämmer vill inlemma helheten i ångestsystemet kämpar ångestanalytikern med sin analys som första bastion mot den genom att med stiletten blottlägga alla dess hemlighetsfulla förgreningar.

På ett politiskt plan bör detta innebära att romantikern som accepterar allt som kan ge hans trosbrasor näring inte kan ha någonting att invända mot ett samhällssystem, baserat på ångest, utan till och med en fatalistisk förtjusning anammar det som det "riktiga". För mej som ångesanalytiker har det däremot gällt att med en analytisk uteslutningsmetod nå fram till en lösning där maskineriet fungerar utan drivkraft i ångest och fruktan. Det är naturligtvis sant att detta förutsätter en alldeles ny politisk dimension, som måste renas från de konventioner vi vant oss att betrakta som oundgängliga. En sociologisk psykologi måste avslöja myten om centraliseringssystemets "effektivitet": Neuros, alstrad av brist på överblick och oförmåga att identifiera sin ställning i samhället, kan inte uppvägas av skenbara materiella fördelar. Den söndersplittning av jättekollektivet i små individualistiska, sinsemellan samarbe-

tande men annars autonoma enheter som anarko-syndikalismen förordar blir den enda psykologiska möjligheten i en neurotisk värld, där tyngden från den politiska överbyggnaden får individerna att vackla. Invändningen att det internationella samarbetet skulle förhindras genom att statsenheterna bröts sönder håller naturligtvis inte streck; ingen kan väl påstå att den statliga utrikespolitiken som internationell manifestation bidragit till att närma nationaliteter till varandra.

En svårare invändning är den att folkmaterialet inte skulle ha kvalitativa förutsättningar att uppbära ett anarkistiskt samhälle. Det kan vara sant till en viss gräns: Blockfostran och initiativförämning har haft förödande verkningar på ett okonventionellt politiskt tänkande. (Redan av den anledningen har jag här valt att framlägga min åsikt om anarkismen huvudsakligen i negationer.)

Men jag tvivlar på att auktoritets- och centraliseringstron är konstitutivt nerlagd i människans väsen. Jag skulle tvärtom kunna tänka mej att ett på sitt sätt nytt tänkesätt, jag vill i brist på annat kalla det den intellektuella primitivismen, som med skärande analys skulle röntga de viktiga konventioner filialen sexuell primitivism lämnat därhän, med tiden skulle kunna värva proselyter bland alla dessa som till priset av bl. a. neuroser och världskrig vill ha sitt lilla räknestycke att stämma med Marx', Adam Smiths eller påvens facit. Kanske förutsätter detta i sin tur en alldeles ny litterär dimension vars lagar det säkert skulle vara mödan värt att utforska.

Som anarkist (och pessimist i så måtto att han är medveten om att hans insats kanske bara kan få symbolisk betydelse) kan diktaren tills vidare med gott samvete tilldela sej dagmaskens blygsamma roll i det kulturella ytskikt som annars skulle stelna i en konventionernas uttorkning. Att vara det omöjligas politiker i en värld av alltför många det möjligas är trots allt en roll som kan tillfredsställa mej personligen både som samhällsvarelse, individ och författare till "Ormen".

Ur "40-tals" februarinumner 1946, återgivet under ovanstående rubrik i Arbetaren 9 mars 1946, alltså artikeln som i det föregående omtalats med rubriken "Min syn på anarkismen".

Armas Sastamoinen:

Tillskrift

Stig Dagerman blev för Mauritz Edström ett trauma. Hur det till sist utreddes har avhandlats i det föregående.

Trauma betyder organskada, chockskada, skräck, komplex. Ordet förekommer ofta i Edströms bok. Ett par exempel:

I slutet av 40-talet bildades en kommitté, Wallenbergkommittén, för att skapa klarhet i Raoul Wallenbergs försvinnade i ryska fångläger. Omkring en miljon svenskar stod bakom kravet. Någon redogörelse kan inte lämnas här. Nämnas bör dock att Raoul Wallenberg som svensk diplomat i Budapest räddade livet åt ungefär 25.000 judar. Den 17 januari 1945, efter ryska invasionen, begav sig Wallenberg på tjänsteresa till ryske marskalken Malinovskij i Debrecen. Först förnekade sovjetiska myndigheter att han tillfångatagits. Sedan, under trycket av den svenska opinionen, meddelades i juli 1947 att han avlidit i ett fängelse. Många har vittnat om att de sett eller hört talas om honom långt efter dödsförklaringen; enligt en uppgift befann sig Wallenberg på den ryska fångön Wrangels land så sent som 1962.

Engagemanget, den medmänskliga aktionen, att skapa klarhet om en människa i slavläger kallar Edström "ett nationellt trauma". (Sidan 91)

Den antinazistiska kampen i vårt land under andra världskrigets tid betecknas också som trauma: "Visserligen kan det finnas skäl att betrakta vissa gamla antinazister som andliga krigsinvalid, of-

fer för ett ohyggligt trauma, men det gör inte situationen bättre". (Sidan 159.)

Grundtanken i resonemanget är att antinazisterna kan "närmast vara glada att de hamnade på rätt sida". Här saknas åtminstone några ord om den officiella svenska eftergiftspolitiken mot Tredje riket och den presscensur som de facto då infördes. Anledningen till tanken är att vissa antinazister jämförde "vänsterns" fönsterkrossning i amerikanska centra med tyska nazisters framfart vid maktövertagandet.

Ett "världshistoriskt trauma" (sid. 160—161) är det i Sovjet och dess — enligt Edströms ord — "gränsländer" att använda "den för länge sedan passerade insatsen mot nazismen som en merit och flagga". När Warszawapaktens arméer 1968 våldförde sig på Tjeckoslovakien och med tanks krossade en spirande frihetsvår, var "denna skräck en betydelsefull del i maktspelet och de grumliga motiveringarna."

Sådana argument är tveeggade vapen. De röjer hur litet författaren förstått kommunismens väsen, hur litet han tänkt på det diktatursystem svenska fönsterkrossare står för — nazismen i kommunistisk kapprock.

II

Efter denna angelägna avvikelse — som dock hör samman med totalintrycket — tillbaka till ämnet.

"Min ångest är den största i landet". Detta yttrande tillskrives Stig Dagerman. Det var mycket som tillskrevs honom som ingår i mytbildning. Allt kunde han inte dementera. 1948 dementerade han att hans ångest var privat och gav en analys av den serie av olika slags fruktan som den moderna människan dirigeras av och tecknade en utväg:

"Det är teaterns uppgift att ersätta kyrkans själterapeutiska gärning genom att återskänka demokratins människa tro på världen, på sig själv och demokratin".

Året därpå preciserade han uttalandet: "Vad jag hoppas på? En dikt som hänsynslöst kämpar för den i block- och massorganisationer inspärrade människans tre oförytterliga rättigheter: friheten, flykten och förräderiet. Jag menar friheten att slippa valet mellan förintelse och utplåning, jag menar flykten från det blivande slagfältet där undergången förbereds och förräderiet mot varje system som kriminaliserar samvetet, rädslan och kärleken till nästan".

Dagermans produktion kännetecknades också av brottningen med människans problem och ett heltekniserat, statsdirigerat samhälle och skuldbördan, rätten att anklaga och rätten att döma — eller dessa rättigheters omöjlighet.

III

Dagerman ställde stora krav på sin diktning. Romanen Bröllopsbesvär 1949 blev hans sista fullbordade verk. Den skrivkramp han länge led av blev total när han i början av 50-talet återvände till Arbetaren, där han 1945 blev kulturredaktör. Han förmådde knappt mer än skriva dagsversen. Med ofullbordade Tusen år hos gud — posthum berättelse utgiven 1954 — gjorde han ett sista försök att uppfylla de oerhörda förväntningar som ställdes på honom. Under trycket av alla förväntningar försökte han gå före sig själv — sitt konstnärskap. Det som enligt W. M. Hunt gäller måleriet kan vara tillämpligt även på diktning:

"Om ni försöker göra någonting, kan ni inte göra det. Ni bemödar er om två saker på en gång — att försöka och att göra. Försök! Blotta ordet lamslår er."

IV

Mauritz Edströms Dagerman-porträtt inskräpper att porträtt kan tecknas på många sätt. Det finns andra att lyssna till. Olof Lagercrantz skrev en monografi över Dagerman.

"I en recension i BLM skrev jag att Lagercrantz med sin bok gjort var bild av Stig Dagerman oändligt mycket klarare. Eftertanken — som alltid är en senkommen besökare — säger mej att en bild kan bli alltför klar. Det är så mycket man glömmer inför en sådan bild — att vad den föreställer inte är en bild vilken som helst av Stig Dagerman sådan han var, utan Olof Lagercrantz' bild. En av många möjligheter, kanske den bästa, men inte den enda. Någon skulle kunna måla med andra färger och andra linjer — och föremålet skulle ändå kunna igenkännas. Och man skulle kunna säga, att de många bilderna tillsammans ger en rikare kunskap om föremålet än den bästa bilden ensam.

En av Lagercrantz' grundteser är att Dagerman behärskades av en alltmer betungande psykisk sjukdom. Endast så kan hans dödsfascination förklaras, hans enormt stegrade fruktan, hans självförintande intensitet ("Kort är livet hos de ting som brinner") och hans gränslösa skuldkänsla. Lagercrantz' tolkning har nästan alla skäl för sej-Dagerman sökte ju också läkarvård av samma skäl — men det kunde ju tänkas att detta är sanningens *ena* sida (kurs K. H.) Och att den andra talar om samma sak fast med andra ord och på annat sätt. Vad som är sjukdom för några är kanske inte sjukdom för alla — möjligheten finns. Och därtill finns något ytterligare: en sjukdom svävar inte i luften. Också i sjukdom finns samband, inre logik. Den logiken har Lagercrantz inte förbisett, men mej tycks den *viktigare* (kurs. K. H.) än själva sjukdomen som man alltid kan tvista om.

Även om vi förutsätter att Lagercrantz har rätt i sin diagnos är det därför tvivelaktigt om sjukdoms-bilden är alltigenom riktigaste porträttet av Stig Dagerman. Sjukdomshypotesen är också sådan att den lämnar mycket oförklarat. Om inte känslans och förnuftets oavbrutet intensiva engagemang i mänsklighetens väsentligaste frågor är sjukdomens avgörande symtom, så är det ju inte denna som är drivkraften bakom ett verk som de Dömdas ö".

"Vem mördade honom? (Dagerman) Det samhälle där radikalismen byråkratiserats, den revolutionära elden blivit en stillsam låga på härden under köttgrytorna och där reaktionen började vinna prenumeranter och mandat genom det fräckaste grovhängel med nya kälkborgares nymornade klasskänsla".

"Många kritiker, däribland Dagermans hittills ende mono-biograf, anser att De dömdas ö är Dagermans bästa och viktigaste bok. Skäl talar för den åsikten, även om jag ofta vid talrika omläsningar får svindel av den *tjocka stilen* (kurs S. C.), den oerhört kompakta prosan. Den anses ju också vara 40-tallets svartaste bok, den mest pessimistiska utsagan i hela fyrtioåret. Dagerman som 'ångestdiktare' är överhuvud taget ett alltför lite och alltför ytligt studerat kapitel.

I det exemplar han gav mig skrev han en tillägnan om 'detta glädjens testamente', som möjligen skulle vara en ironisk kommentar till att jag samma år gett ut Sorgens testamente — en bedrövligt svart diktbok. Stig kände och upplevde tidens ångest, men jag är tveksam om han verkligen levde i den. När produktiviteten började avta var det naturligt att han kände pressen, trycket från makter — som nog dock var mer världsliga än man velat göra gällande. Hans förskott på förlaget växte, litterära, journalistiska och filmiska beställningar som han antagit och lovat leverera gick i stöpet.

Ändå skrev han ju, skrev hela tiden — men det blev inte som 'folk väntade sig'. Även detta ackumulerade trycket. Han höll på att bli ihjälälskad av sin publik, som bara fordrade nya prestationer.

'Gåtan Stig Dagerman' är kanske inte så mysteriös som mytologin velat göra den till. Han hade något så ovanligt som en medskapande fantasi, som på något egendomligt sätt kunde frikopplas och fungera i och igenom sig själv.

Stig Dagermans aktualitet kommer säkert att räcka länge än. Hans *enkelhet* (kurs S. C.) mitt i komplikationen, hans glädje mitt i den ödliga natten — det är överlevande egenskaper”.

Lasse Bergström i Arbetaren 8 november 1954:

”Protest var 40-talets lösenord i den politiska verklighet som endast de drömmande diktarna kunde komma ifrån åren före och efter tredje rikets sammanbrott — Stig Dagermans generationskamrater drogs i allmänhet mot den anarkosyndikalistiska möjligheten. För Stig Dagerman var det mer än en möjlighet. När andras dikt siktade mot detta frihetsalternativ, utgick Stig Dagermans dikt från det. Och 40-talets upprördhet som sprängde former och födde visioner i brandbelysning — vem visste mer om den än Stig Dagerman? Hans dikt var en samvetsspegling i en tid då dödsprocenten bland samveten var mycket hög — en ungdomlig, allt omfamnande kraftinsats som hade varit omöjlig utan självförbränning och tro. Och Stig Dagerman hade tro — tro på människan. Därav hans försök att vända ångesten till något positivt, därav hans protest, därav hans upprördhet”.

Sten Selander i en minnesruna 7 november 1954:

”Han var ju ständigt övertygad syndikalist”.

Innehåll:

	Sid.
Förord	3
Från gymnasiet till parnasen	4
Offer för anarkismen	12
Fjärran från fanatism	15
Svar till Evert Arvidson	21
Replik till Mauritz Edström	25
Anarkismen	28
Tillskrift	33